

Desirable Education in the Formal Education System from the Perspective of Ayatollah Khamenei

Fatemeh Movahedi Parsa¹, Ali Hemmat Banari²

¹ Department of Educational Sciences, Farhangian University, Tehran, Iran
(Corresponding author). f.movahedi8@cfu.ac.ir

² Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Al-Mustafa International
University, Qom, Iran. alihemmat_banari@miu.ac.ir

Abstract

In most centers of formal education, the focus is mainly on instruction in the sense of "information transmission." Such instruction yields no achievement other than the accumulation of information and filling the memory, and does not lead to creativity and innovation in the scientific dimension or behavioral change in the educational dimension. Therefore, it is essential that both the concept of instruction and the role of the teacher as an instructor be redefined. In the system of the Islamic Republic of Iran, education holds a special position, and its quality has been one of the main concerns of its leaders, especially Ayatollah Khamenei. On various occasions, he has raised his views regarding the issues of education. One of the important axes of his views is the definition of desirable education and the expression of the teacher's role in this regard. The present research has addressed this subject using a descriptive-analytical method. The results show that desirable education, in his view, is composed of three axes: "teaching science," "teaching thought," and "teaching ethics." The inclusion of "teaching thought" and "teaching ethics" alongside "teaching knowledge" is based on his deep understanding of religious sources and is substantiated by verses and narrations. While pointing to the importance of teaching knowledge as the first axis and emphasizing two important elements—"the necessity of coordinating the teaching of knowledge with the student's interest and motivation" and "the utility of the content of knowledge and its problem-solving nature in the learner's life"—he introduces the limitation to this axis and memory-centeredness within it as a flaw of the formal education system. To remedy this problem, he considers attention and dedication to "teaching thought," which causes creativity and innovation and leads to problem-solving and mental organization, and is a brain activator, as essential in the nature of education, in the teacher, and in the learner; he particularly emphasizes teaching philosophy to children and habituating them to thinking from the beginning of childhood. Furthermore, regarding "teaching ethics" as the third axis of desirable education, while noting its importance and

Received: 2025/07/30 ; Revised: 2025/08/31 ; Accepted: 2025/10/04 ; Published online: 2025/12/26

Cite this article: Movahedi Parsa, F. & Banari, A.H. (2025). Desirable Education in the Formal Education System from the Perspective of Ayatollah Khamenei. *Research Quarterly of Islamic Education and Training*, 6(4), p. 123-142. <https://doi.org/10.48310/riet.2025.18250.1347>

Publisher: Farhangian University

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/>

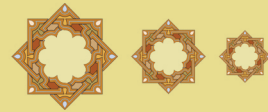
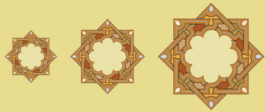
Article type: Research Article

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

necessity, he introduces knowledge without ethics and Tazkiyah as a tool for corruption, degeneration, deviation, and the fall of humanity, and regarding its instruction, he considers the practical behavior of the teacher as the main factor and views the teaching of ethics largely implicitly and within this mold, without naming the term "hidden curriculum."

Keywords: Instruction, Teacher, Ayatollah Khamenei, Science, Thought, Ethics, Education, Educational System.

آموزش مطلوب در نظام آموزش و پرورش رسمی از منظر آیت الله خامنه‌ای

فاطمه موحدی پارسا^۱، علی همت بناری^۲

^۱ گروه آموزشی علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول). f.movahedi8@cfu.ac.ir

^۲ استادیار، گروه علوم تربیتی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. alihemmat_benari@miu.ac.ir

چکیده

در اغلب مراکز آموزش و پرورش رسمی، عمدتاً تمرکز بر آموزش به معنای «انتقال اطلاعات» است. چنین آموزشی جز انباشت اطلاعات و پر کردن حافظه، دستاوردی به همراه ندارد و منجر به خلاقیت و نوآوری در بعد علمی و تغییر رفتار در بعد تربیتی نمی‌گردد. از این رو ضروری است هم مفهوم آموزش و هم نقش معلم به عنوان آموزش‌دهنده بازتعریف گردد. در نظام جمهوری اسلامی ایران، آموزش و پرورش جایگاهی ویژه دارد و چگونگی آن از دغدغه‌های اصلی رهبران آن به ویژه آیت‌الله خامنه‌ای بوده است. ایشان به مناسبت‌های مختلف، دیدگاه خود درباره مسائل آموزش و پرورش را مطرح کرده‌اند. یکی از محورهای مهم دیدگاه‌های ایشان، تعریف آموزش مطلوب و بیان نقش معلم در این زمینه است. پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، به این موضوع پرداخته است. نتایج نشان می‌دهند که آموزش مطلوب در دیدگاه ایشان، از سه محور «آموزش علم»، «آموزش فکر» و «آموزش اخلاق» تشکیل شده است. لحاظ «آموزش فکر» و «آموزش اخلاق» در کنار «آموزش دانش» مبتنی بر فهم عمیق ایشان از منابع دینی و مستند به آیات و روایات است. ایشان ضمن اشاره به اهمیت آموزش دانش به عنوان اولین محور و تأکید بر دو عنصر مهم «لزوم هماهنگی آموزش دانش با علاقه و انگیزه شاگرد» و «مفید بودن محتوای دانش و گره‌گشایی آن در زندگی متعلم»، اکتفای به این محور و حافظه‌محوری در آن را عیب نظام آموزش و پرورش رسمی معرفی می‌کند. ایشان برای رفع این مشکل توجه و اهتمام به «آموزش فکر» که باعث خلاقیت و نوآوری است و منجر به حل مسائل و سازمندی ذهن و فعال‌کننده مغز است را هم در ماهیت تعلیم، در معلم و در متعلم ضروری دانسته و بویژه بر آموزش فلسفه برای کودکان و عادت دادن آنان به فکر کردن از آغاز دوره کودکی تأکید می‌کند. همچنین ایشان در خصوص «آموزش اخلاق» به عنوان محور سوم آموزش مطلوب، ضمن اشاره به اهمیت و ضرورت آن، دانش بدون اخلاق و تزکیه را ابزاری برای فساد، انحطاط، گمراهی و سقوط بشر معرفی و برای آموزش آن، رفتار عملی معلم را عامل اصلی و آموزش اخلاق را عمدتاً به طور ضمنی و بدون نام بردن از اصطلاح «برنامه درسی پنهان» در این قالب می‌داند.

کلیدواژه‌ها: آموزش، معلم، آیت‌الله خامنه‌ای، علم، فکر، اخلاق، آموزش و پرورش، نظام آموزشی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۲؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۱۰/۰۵

استناد به این مقاله: موحدی پارسا، فاطمه؛ بناری، علی همت (۱۴۰۴). آموزش مطلوب در نظام آموزش و پرورش رسمی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای.

پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۶(۴)، ص ۱۲۳-۱۴۲. <https://doi.org/10.48310/riet.2025.18250.1347>

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه فرهنگیان

©۱۴۰۴/نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

آموزش مطلوب یکی از ارکان اساسی توسعه فردی و اجتماعی بوده که بر پایه شاخص‌های علمی و تجربی قابل‌ارزیابی است. با بررسی پژوهش‌های موجود در زمینه آموزش، شاخص‌هایی برای آموزش مطلوب شناسایی شد که عبارتند از:

محتوای مطلوب: محتوای آموزشی باید مرتبط، به‌روز و متناسب با نیازهای یادگیرندگان باشد (نامداری پژمان، ۱۴۰۳).

محیط آموزشی مناسب: محیط آموزشی باید ایمن، حمایت‌کننده و مجهز به امکانات لازم باشد (سلیمان‌پور عمران، ۱۴۰۱).

عدالت آموزشی: عدالت آموزشی به دسترسی برابر به منابع آموزشی، فرصت‌های یادگیری و حمایت‌های تحصیلی اشاره دارد (فاریابی و همکاران، ۱۳۹۹).

بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در آموزش: مانند هوش مصنوعی، یادگیری ماشینی و آموزش مجازی، نقش مهمی در بهبود کیفیت آموزش دارند (میرمرادی، ۱۳۹۷).

در جامعه اسلامی که تربیت رسمی جزء رسالت دولتمردان می‌باشد، یکی از دغدغه‌های اساسی و مهم رهبران و دولتمردان در راستای تربیت انسان‌های صالح و شکل‌گیری جامعه صالح، تحقق اهداف تربیت است. از این‌رو برای آن، راهکارهایی براساس مبانی فکری-تربیتی خود ارائه نموده‌اند. مقام معظم رهبری به‌عنوان رهبر نظام جمهوری اسلامی در رأس دغدغه‌مندان نظام آموزش و پرورش با درک عمیق از جایگاه ویژه این نهاد، به اظهارنظر در مسائل آن پرداخته و معتقدند، آموزش، فواید فراوانی را از انتقال دانش است و آن را ابزاری برای پرورش انسان‌های مؤمن، خردمند، اندیشمند و دارای اخلاق اسلامی می‌داند. ایشان همچنین، بر ضرورت تحول در نظام آموزشی تأکید دارند و معتقدند که آموزش باید زمینه‌ساز پیشرفت علمی، فرهنگی و اجتماعی باشد. از نظر ایشان معلمان، ستون فقرات نظام آموزشی هستند. از این‌رو، بر ارتقاء سطح علمی و اخلاقی آنها تأکید دارند. در همین راستا، تحقیقات زیادی در عرصهٔ تعلیم و تربیت براساس دیدگاه‌های ایشان انجام شده است. ایشان در دیدگاهی بدیع و نوآورانه، محورهای آموزش مطلوب را ترسیم نموده‌اند که فهم و کاربرد آن توسط اساتید و معلمان، به‌خصوص در نظام آموزش و پرورش رسمی، می‌تواند تحوّل در تربیت رسمی ایجاد کند و جامعه را در مسیر تحقق اهداف تربیتی در بُعد فردی و اجتماعی رهنمون سازد.

۲. بیان مسئله

نهاد آموزش و پرورش، بنیادی‌ترین نهاد و زیرساخت سایر نهادهای جامعه است. در این نهاد بزرگ،

مدیران، رهبران و شخصیت‌های مؤثر آینده جامعه پرورش می‌یابند. رشد و بالندگی جامعه آینده در گرو برنامه‌ریزی صحیح و بهره‌گیری از آموزش مؤثر و مطلوب است. این نهاد، به‌رغم جایگاه ویژه، اهمیت و نقش بنیادی و نیز تجارب اندوخته‌ای که تاکنون داشته، همچنان با نقاط ضعف و مشکلاتی مواجه است. ازجمله مهم‌ترین نقاط ضعف آن، حافظه‌محوری و انباشت اطلاعات است (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۷/۲/۱۲). در واقع، برنامه‌ریزی درسی و آموزشی، عمدتاً تمرکز بر انتقال دانش است و نه تولید آن. در این وضعیت، دانش‌آموزان به‌عنوان خروجی‌های آموزش و پرورش، عمدتاً کسانی هستند که دستاوردهای آن نظام آموزش و پرورش نهایتاً انبوهی از اطلاعات است که با گذر زمان از حافظه آنان پاک می‌شود. نه تنها در مدارس که در مراکز تربیت معلم (دانشگاه فرهنگیان) به‌عنوان اصلی‌ترین و مؤثرترین مرکز وابسته به نهاد کلان آموزش و پرورش که هدف آن تربیت معلمان فکور و خلاق است، برنامه درسی و آموزش، عمدتاً به‌گونه‌ای است که معلمان فکور و تولیدگر، کمتر از آن بیرون می‌آید و خروجی‌های آن عمدتاً کسانی هستند که انتقال‌دهنده خوبی برای دانش هستند و نه پرورش‌دهنده مناسبی برای فکر. بنابراین، شرط تحول اساسی در نظام آموزش و پرورش رسمی، تبدیل «حافظه‌محوری» به «فکرمحوری» است؛ البته، نه در شعار و ادعا که در عمل و واقعیت. از سوی دیگر، آموزش دانش حتی اگر امتدادش آموزش فکر و به‌تبع آن دستاوردهای علمی گسترده باشد، اما همراه با عنصر اخلاق و تعهد نباشد؛ چه‌بسا این دستاوردهای علمی و اندیشه‌ای در خلاف جهت مصالح بشر به‌کار گرفته شود و نتیجه‌ای جز فساد، انحراف و تباهی برای بشر به‌همراه نداشته باشد. از این‌رو، در کنار «علم‌آموزی» و «فکرآموزی»، «اخلاق‌آموزی» و مسئولیت‌پذیری ضروری است. در نظام آموزش و پرورش، معلم به‌عنوان عاملی که بیشترین ارتباط را با یادگیرنده دارد، نقش اصلی را ایفا می‌کند. «هیچ عنصری به‌قدر معلم تأثیر ندارد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۹/۶/۱۱). «البته در مجموعه آموزش و پرورش، نیروهای ستادی هستند، طراحان هستند، فکرسازان هستند، کتاب‌نویسان هستند و همه آنها در این اهمیت و ارزش سهیم‌اند؛ اما میدان‌دار، معلم است. همه طراحی‌ها و مدل‌سازی‌ها برای این است که معلم بتواند کارش را خوب انجام بدهد. وسط میدان، معلم است؛ صف مقدم، معلم است؛ بقیه، کمک‌کننده و پشتیبانی‌کننده و تدارک‌کننده به او هستند» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۶/۲/۱۲). مقام معظم رهبری با درک عمیق از جایگاه ویژه این نهاد، به اظهارنظر در مسائل آن پرداخته و الگوی جدیدی از آموزش ارائه داده‌اند که در آن، سه ضلع «علم‌آموزی»، «فکرآموزی» و «اخلاق‌آموزی» در کنار هم و مکمل هم هستند و خلأ هریک، آموزش را ناقص می‌کند. از نظر ایشان، معلم به‌عنوان اصلی‌ترین عنصر، عامل تحقق این سه محور یا عرصه در فرآیند آموزش است. پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به این پرسش است که، آموزش مطلوب از منظر مقام معظم رهبری چیست؟

پاسخ به این سؤال براساس پاسخ به سه سؤال زیر ارائه شده است: مهم‌ترین محورهای آموزش مطلوب چیست؟ نقش هر محور و تعامل آنها با هم چگونه است؟ معلم به‌عنوان اصلی‌ترین عامل در نظام آموزش و پرورش، چه نقشی در آموزش مطلوب دارد؟ با توجه به پیشینه پژوهش که در ادامه آمده است، از این نظر که تاکنون پژوهشی در زمینه آموزش مطلوب از منظر مقام معظم رهبری با این نگاه انجام نشده است، پاسخ این مسئله می‌تواند الگویی برای آموزش مطلوب به‌طور کلی و تربیت معلمان فکور، خلاق و متخلق به‌طور اخص ارائه نماید.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. در تحقیقات توصیفی، محقق به دنبال چگونه بودن موضوع است و می‌خواهد بداند پدیده، متغیر، شیء یا مطلب چگونه است (حافظنیا، ۱۳۸۴، ص ۵۸). در روش توصیفی-تحلیلی، پژوهشگر علاوه بر تصویرسازی آنچه هست، به تشریح و تبیین دلایل چگونه بودن و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن می‌پردازد (همان، ص ۶۱-۶۰). بر این اساس، در پژوهش حاضر مجموعه منابع و اسناد مربوط به مقام معظم رهبری شامل کلیه سخنرانی‌ها و مکتوبات علمی که از ابتدا تا پایان سال ۱۴۰۳ در زمینه آموزش و پرورش وجود داشت، مورد مطالعه قرار گرفت و براساس محورهای موردتوجه، کدگذاری شد. سپس، سه کد اساسی (آموزش دانش، آموزش اخلاق، آموزش فکر) که در پژوهش‌های قبلی آثار ایشان کمتر مورد توجه قرار گرفته بود، به‌عنوان کدهای اصلی آموزش مطلوب انتخاب شد. در ادامه، هریک از این کدها به‌عنوان کلیدواژه اصلی پژوهش لحاظ شده و براساس آنها مجموعه سخنرانی‌های مرتبط ایشان مجدداً و به‌صورت هدفمند، مورد مطالعه و بررسی عمیق قرار گرفت و دیدگاه ایشان در مورد آموزش مطلوب براساس این سه محور، توصیف و تحلیل شد. در نهایت، با ارائه پاسخ سؤال‌های پژوهش، الگویی سه‌ضلعی برای آموزش مطلوب از منظر ایشان در نظام تربیت اسلامی ارائه شده است.

۴. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش در دو محور آموزش مطلوب و دیدگاه‌های آموزشی (تعلیم و تربیت) مقام معظم رهبری مورد ارائه می‌شود. با توجه به جست‌وجوهای انجام‌شده در محور اول، پژوهش قابل‌توجهی وجود نداشت؛ جز یک مقاله با عنوان: «بررسی و تحلیل آموزش مطلوب از دیدگاه اسلام» که در آن، آموزش مطلوب آموزشی معرفی شده که نافع و کاربردی باشد (الهی‌زاده و رحمانیان، ۱۳۹۷). برخی آثار نیز در زمینه آموزش و پرورش مطلوب بود؛ مانند پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «مطالعه و تحلیل ویژگی‌های

آموزش و پرورش مطلوب قرن ۲۱ بر مبنای مفروضات فلسفی نظریه‌های پایدارگرایی و پیشرفت‌گرایی^{۱۱}، که به بررسی ویژگی‌های انسان مطلوب، برنامه درسی، روش تدریس، محتوای آموزشی، سنجش و ارزیابی و محیط آموزشی مطلوب بر مبنای مفروضات فلسفی پایدارگرایی و پیشرفت‌گرایی پرداخته و ویژگی‌های آموزش و پرورش مطلوب را بیان کرده است (فرقانی، ۱۳۹۶). در محور دوم، پژوهش‌های زیادی انجام شده که اکثر این پژوهش‌ها مرتبط به دیدگاه‌های تربیتی مقام معظم رهبری است. برخی به بررسی نظام تربیتی ایشان پرداخته‌اند و عناصر و مؤلفه‌های تربیت را از منظر ایشان بررسی نموده‌اند (احسانی، ۱۴۰۳؛ جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۹؛ ملکی، ۱۴۰۳؛ بیات و خسرویگی، ۱۴۰۲). برخی به بررسی مؤلفه‌ای از مؤلفه‌های آموزش از منظر ایشان پرداخته‌اند (طیبی، ۱۴۰۲؛ طاهری‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹؛ زارع، ۱۳۹۰). برخی از پژوهش‌ها نیز تحول در نظام تعلیم و تربیت را از منظر ایشان بررسی کرده‌اند (ابری، ۱۴۰۲). بنابراین، با بررسی‌های انجام‌شده مشخص شد تاکنون تحقیقی درباره مسئله پژوهش حاضر انجام نشده است. در نتیجه، پژوهش حاضر پژوهشی مستقل و جدید در عرصه دیدگاه‌های مقام معظم رهبری در زمینه آموزش است.

۵. مفهوم‌شناسی

آموزش: آموزش در لغت، اسم مصدر و به معنای یاد دادن (معین، ۱۳۸۵، ذیل ماده آموزش)، عمل آموختن و تعلیم (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل ماده آموزش) است. معادل عربی آن، تعلیم است و تعلیم در لغت عرب «به اموری اختصاص دارد که با تکرار و فراوانی همراه باشد؛ به گونه‌ای که از آن، اثری در ذهن متعلم به وجود آید» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ص ۵۸۰). در اصطلاح، تعاریف متعددی برای آن ارائه شده (شریعتمداری، ۱۳۷۴، ص ۸۲؛ نقیب‌زاده، ۱۳۷۴، ص ۱۶)؛ اما تعریف زیر به لحاظ توجه به ارکان آموختن و آنچه در عمل اتفاق می‌افتد، نسبت به تعاریف دیگر مناسب‌تر به نظر می‌آید: «آموزش، عبارت است از فعالیت‌هایی که به منظور ایجاد یادگیری در یادگیرنده، از جانب آموزگار یا معلم طرح‌ریزی می‌شود و بین آموزگار و یک یا چند یادگیرنده، به صورت کنش متقابل جریان می‌یابد» (سیف، ۱۳۸۰، ص ۳۰).

۶. محورهای آموزش مطلوب در کلام مقام معظم رهبری

مقام معظم رهبری در بیانات خود، آموزش دانش، آموزش تفکر و آموزش اخلاق را سه عرصه مهم آموزش معلم در نظام آموزش رسمی دانسته و می‌فرمایند: «آنچه مربوط به معلمان است، این است که معلم عزیز بداند شغل او فقط تعلیم نیست؛ یا به تعبیری فقط تعلیم مطالب کتاب و دانش در دست اجرا نیست. معلم، هم باید علم بدهد، هم باید روش تفکر و کار تفکر را بیاموزد، هم رفتار و اخلاق‌آموزی در

کار او باشد. اگر تعلیم را یک معنای وسیعی بگیریم، این سه عرصه را شامل می‌شود: «یاد دادن دانش»؛ محتوای کتاب‌ها و محتوای علوم و مانند اینها، که باید بچه‌های ما - مردان و زنان آینده کشور ما - اینها را یاد بگیرند. این، یک کار است. کار دوم، که از این مهم‌تر است، «یاد دادن تفکر» است. کودک ما فرابگیرد که فکر کند - فکر صحیح، فکر منطقی - و برای فکر کردن درست، راهنمایی بشود ... سوم، «رفتار و اخلاق»؛ آموزش رفتاری، آموزش اخلاقی و سبک زندگی، نوع رفتار ... «(مقام معظم رهبری، ۱۳۹۳/۲/۱۷). ایشان در ضمن بیان دیگری نیز به این سه عرصه اشاره می‌کنند و می‌فرمایند: «معلم یعنی آن کسی که می‌تواند خصوصیات اخلاقی خوب را در بچه پرورش دهد، معلومات خوب را به کودک بیاموزد، فکر کردن را به کودک بیاموزد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۷/۲/۱۵). براساس این بیانات، آموزش مطلوب در آموزش رسمی که توسط معلم محقق می‌شود شامل سه محور اساسی: «آموزش دانش»، «آموزش فکر» و «آموزش اخلاق» است، و معلم تراز انقلاب در نظام تربیت رسمی، وظیفه دارد در فرایند آموزش، هر سه محور را مورد توجه قرار داده و به‌طور عملی آنها را محقق سازد. لذا، بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت آموزش مطلوب از منظر ایشان، آموزشی است که همزمان به سه محور دانش، تفکر و اخلاق توجه کند و در کنار توسعه دانش متربیان، باعث رشد فکری و اخلاقی آنها شود.

۷. بررسی محورهای آموزش مطلوب و نقش معلم در تحقق آن

۷-۱. محور اول؛ آموزش دانش

علم و دانش در آیات قرآن و روایات اهل بیت (ع) جایگاه ویژه‌ای دارد، از اهمیت والایی برخوردار بوده و نخستین آیات قرآن بدان اختصاص یافته است. مقام معظم رهبری در سخنرانی‌های مختلف در مناسبت‌های گوناگون به آموزش دانش و اهمیت آن اشاره دارند؛ از جمله می‌فرمایند: «آنچه پیغمبر به آن دعوت کرد، همان چیزهایی است که بشر در همه دوره‌های تاریخ زندگی به آن نیازمند است. پیغمبر، انسان را به علم دعوت کرد. اولین آیات قرآن، تجلیل از علم است: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ. اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» (علق، ۴-۱). ابتدا تعلیم را مطرح کرد. دانش، وسیله نجات و رستگاری انسان است، که به زمان و مکانی خاص بستگی ندارد و مربوط به همه دوره‌های زندگی بشر است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۲/۷/۲). بنابراین، در منظومه فکری مقام معظم رهبری، آموزش علم و دانش اهمیت ویژه‌ای دارد. براساس دیدگاه ایشان آموزش دانش، اولین عرصه آموزش مطلوب است که نقش معلم در آن برجسته و ماندگار است. ایشان خطاب به معلمان بیان می‌فرمایند: «آنچه هم که به‌عنوان تعلیم در ذهن او کار می‌گذارید، از ماندگارترین حقایقی است که در ذهن انسان باقی می‌ماند. بعد از پنجاه سال، شصت سال، خیلی از جزئیاتی که معلم به دانش آموز گفته است، در

ذهن انسان هست» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۲/۱۸). ایشان همچنین، دانایی و فرزاندگی علمی و برخورداری خروجی‌های نظام آموزش و پرورش از معلومات کافی را مورد توجه قرار می‌دهد و اظهار می‌دارد: «همت شما باید این باشد که در آموزش و پرورش، کسانی را تربیت کنید که اینها به حد لازمی از فرزاندگی، دانایی و معلومات دست پیدا کنند، که در هرجائی که انسانی مشغول کار است، از این حد از دانش و فرزاندگی برخوردار باشد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۷/۲/۱۲).

مقام معظم رهبری ضمن توجه به مؤلفه آموزش دانش، بر دو ویژگی مهم در آن تأکید می‌کند. ویژگی اول، لزوم هماهنگی آموزش دانش با علاقه و انگیزه شاگرد است. ایشان در این باره می‌فرمایند: «تعلیم باید طوری باشد که ... در درجه اول، شوق به دانستن را در دل متعلم ایجاد نماید. کسانی که بدون شوق، رشته‌ای را می‌خوانند، هرچه در آن رشته معلوماتشان زیاد شود، کارایی آن کسی را پیدا نخواهند کرد که با شوق و ذوق به سمت آن رشته رفته است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۱/۴/۲۶). ویژگی دومی که ایشان در آموزش دانش به آن توجه دارند، لزوم مفید بودن محتوای دانش و گره‌گشایی آن در زندگی متعلم است که درباره آن می‌فرمایند: «یک نکته دیگر، مسئله علم نافع است. در تعلیم و تربیت کشور، علم سودمند و دانش سودمند باید تعقیب بشود. اینکه شما می‌گویید: «آموزش و پرورش باید اصلاح گردد»، یکی از مواد مهم اصلاحی، همین است که دانشی که در اینجا تعلیم داده می‌شود، دانش سودمند باشد؛ این جوان بتواند از این دانش، برای بهبود زندگی خود و جامعه‌اش و پیرامونیان خود استفاده کند ...» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۷/۲/۱۹). ایشان همچنین در بیان دیگری ضمن استناد به حدیثی از پیامبر اکرم (ص)، به‌نحوی به لزوم نقش آفرینی تعلیمات معلم در آسان‌سازی زندگی و گره‌گشایی برای دیگران اشاره نموده و می‌فرمایند: «یک حدیثی از پیغمبر اکرم (ص)، -غیر از آیات قرآن «یُزَكِّهِمْ وَ يَعْلَمُهُمَ الْكِتَابُ وَ الْحِكْمَةُ» که چند جای قرآن تکرار شده است که تعلیم را به پیامبر نسبت می‌دهد- آن حدیث این است که: «إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَبْعَثْ مَعْنًا وَ لَا مَعْنَتًا وَ لَكِنْ بَعَثَ مَعْلَمًا مَيِّسَرًا»؛ خدا من را معلم مبعوث کرده است؛ معلم میسر، یعنی آسان‌ساز. زندگی را برای متعلمین خودم با آموزش‌های خودم آسان می‌سازم و کار را بر آنها آسان می‌کنم. این آسان‌سازی، غیر از آسان‌گیری است؛ یعنی سهل‌انگاری نیست. من «مَعْنَتٌ وَ مَعْنَتٌ» نیستم. نه خودم را دچار پیچ‌وخم‌های دشوار زندگی می‌کنم، نه مردم را؛ بلکه با تعلیم خود، مردم را به راه راست، راه صحیح، راه آسفالته، صراط مستقیم، هدایت می‌کنم» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۷/۲/۱۲). در یک جمع‌بندی می‌توان گفت، مقام معظم رهبری «آموزش دانش» را اولین محور و به‌نحوی پایه برای دو محور دیگر آموزش در نظام تعلیم و تربیت معرفی می‌کند؛ اما اکتفاء کردن به آن و متوقف ماندن در آن را آسیب بزرگ نظام تعلیم و تربیت معرفی کرده و دو عنصر مهم انگیزه و خواست متعلم و نیز مفید بودن

محتوای دانش و گره‌گشایی آن در زندگی متعلّم را ضروری می‌داند. لذا، در نظام تربیت رسمی لازم است معلمان دانشی را که به متریبان خود آموزش می‌دهند؛ اولاً، هماهنگ با انگیزه و علاقه متریبان و در ثانی، مفید و نافع برای آنها باشد؛ تا براساس آن و با تکیه به دو محور دیگر آموزش در مسیر تحقق اهداف تربیت اسلامی هدایت شوند.

۷-۲. محور دوم؛ آموزش فکر

تفکر و اندیشیدن، از مفاهیم کلیدی در قرآن و روایات است و جایگاه ویژه‌ای در آموزه‌های اسلامی دارد. مقام معظم رهبری به‌عنوان یک اسلام‌شناس و صاحب‌نظر، جهت نشان دادن اهمیت و جایگاه تفکر در زندگی و به‌ویژه در نظام تعلیم و تربیت رسمی، به‌طور گسترده به آیات و روایات استناد می‌کنند. ایشان در این زمینه اظهار می‌دارند: «در سرتاسر قرآن و تعالیم غیرقرآنی پیغمبر هم، هرچه نگاه می‌کنید، می‌بینید تکیه بر عقل و خرد و تأمل و تدبّر و تفکر و اینگونه تعبیرات است؛ حتی در روز قیامت از زبان مجرمان، قرآن می‌فرماید: «لو کُنَّا نَسْمَعُ او نَعْقِلُ مَا کُنَّا فِی اصْحَابِ السَّعِیرِ» (ملک، ۱۰)؛ علت اینکه ما دچار آتش دوزخ شدیم، این است که به عقل خود، به خرد خود مراجعه نکردیم، گوش نکردیم، دل ندادیم؛ لذا، امروز که روز قیامت است، به این سرنوشت ابدی تلخ مبتلا شدیم» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۴/۲۹). ایشان همچنین به «برانگیختن عقل و تفکر»، به‌عنوان نخستین اقدامات رسول اکرم (ص) پس از مبعوث شدن اشاره کرده و می‌فرمایند: «اولین کار پیامبر مکرم (ص) اشاره عقل است، برشورانیدن قدرت تفکر است؛ قدرت تفکر را در یک جامعه تقویت کردن، این حلال مشکلات است ... لذا، اول کار این است که تقویت نیروی عقل و خرد در جامعه انجام بگیرد؛ تکلیف ما هم این است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۴/۲۹). ایشان در سخنی ضمن اشاره به مستحکم بودن عقاید شیعه به‌دلیل مبتنی بودن آنها بر تفکر، به سیره ائمه (ع) در توصیه به تفکر و خردورزی استناد می‌کنند و می‌فرمایند: «... ائمه (ع) به‌تبع قرآن کریم، ما را به تأمل، به تفکر و به‌کارگیری خرد و اندیشه دستور داده‌اند. این است که فکر، اندیشه، خرد، در این عقاید آشکار است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۸/۵/۲۷). تفکر نه‌تنها خودش مهم است و کارکرد ویژه خود را دارد؛ بلکه براساس برخی روایات، موجب کیفیت‌بخشی به مؤلفه دانش نیز می‌گردد. امام علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: «مَنْ أَكْثَرَ الْفِكْرَ فِيمَا تَعَلَّمَ اتَّقَنَ عِلْمَهُ وَ تَفَهَّمَ مَا لَمْ يَكُنْ يَفْهَمُ؛ هرکه در آنچه یاد گرفته، زیاد بیندیشد، دانش خود را استوار کرده است و آنچه را نفهمیده، می‌فهمد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ح ۸۹۱۷). امام علی (ع) همچنین در کلامی، ثمره اندیشیدن زیاد در معلومات را پذیرش دل، که امری فراتر از پذیرش ذهن و حافظه است، بیان داشته‌اند: «إذا رمتم الانتفاع بالعلم فاعملوا به و أكثروا الفكر فی معانیه تعه القلوب؛ هنگامی که قصد سودجستن به‌وسیله علم را دارید، پس به آنچه که

علم دارید، عمل نمایید و در معانی آن فراوان اندیشه کنید، تا دل‌ها آن را به‌خوبی فراگیرد» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ح ۴۱۵۸). تأمل عمیق در این کلام حضرت می‌تواند تحول‌شگرفی در نگاه ما به یادگیری ایجاد کند و سطح یادگیری موردانتظار را در ترازوی بالا مطرح نماید. توضیح آنکه، یادگیری می‌تواند مراتبی داشته باشد: مرتبه نازله آن انتقال اطلاعات صرف به ذهن یادگیرنده یا همان حفظ و نگهداری معلومات در ذهن است. در این مرتبه، عمدتاً حافظه یادگیرنده فعال است و یادگیری در سطح حافظه باقی می‌ماند. مرتبه بالاتر، مرتبه فهم و درک معلومات است. در این مرتبه، عقل یادگیرنده فعال بوده و سطح یادگیری، عمیق‌تر از مرتبه حفظ و نگهداری معلومات در ذهن است. مرتبه بالاتر و عمیق‌تر از این مرتبه، مرتبه بصیرت نسبت به معلومات است. در این مرتبه، قلب یادگیرنده فعال است و معلومات فراتر از درک عقلی، به پذیرش دلی منجر می‌شود. در واقع، معلومات، درونی و جزء سرمایه وجودی یادگیرنده می‌گردد. البته روشن است که مرتبه عالی یادگیری یا همان مرتبه پذیرش دلی، مرتب بر مرتبه فهم و درک بوده که محصول اندیشیدن توسط عقل است. از این‌رو، حضرت پذیرش دلی را ثمره اندیشیدن زیاد در معلومات معرفی می‌کند. همچنین، در روایات به مقایسه تفکر در آموخته‌ها با تکرار آموخته‌ها در قالب درس گرفتن، بیشتر پرداخته شده و عنصر تفکر، سودمندتر از تکرار و درس گرفتن، معرفی شده است. امام علی (ع) در این زمینه فرموده است: «فَضْلُ فِكْرٍ وَ تَقَهُمٍ، أَنْجَعُ مِنْ فَضْلِ تَكَرُّرٍ وَ دِرَاسَةٍ؛ ارزش اندیشه و فهمیدن، سودمندتر از ارزش تکرار و درس گرفتن است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ح ۶۵۶۴).

مقام معظم رهبری با اشراف کامل بر محتوای آیات و روایات و درک عمیق از جایگاه تفکر در منابع اسلامی و نقش آن در نظام تعلیم و تربیت، یکی از محورهای اساسی آموزش را «آموزش فکر» بیان کرده و هم از پیامدهای به‌کارگیری آن در فرآیند آموزش و هم پیامدهای بی‌توجهی به آن، سخن به‌میان آورده و می‌فرماید: «... سطحی‌نگری و سطحی‌آموزی در مسائل زندگی، یک جامعه را زمین‌گیر می‌کند، در بلندمدت بدبخت می‌کند؛ باید فکر کردن را در جامعه نهادینه کرد. لذا، شما ببینید که ما مثلاً از شهید مطهری که نام می‌آوریم، فقط به علم شهید مطهری اهمیت نمی‌دهیم، به تفکر شهید مطهری اهمیت می‌دهیم. اگر کسی دارای تفکر بود، این روحیه موجب می‌شود که او بتواند مسائل مهم علم را هم کشف کند. اگر جوان ما، عالم ما، دانشمند ما متفکر بار آمده باشد، از آن ذخیره دانشی که در اختیار او است، ده‌ها و صدها مسئله جدید مطرح می‌کند و پاسخ می‌گیرد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۳/۲/۱۷). ایشان با اشراف به وضعیت کنونی نظام آموزش و پرورش، یکی از نقاط ضعف بزرگ آن را حافظه‌محوری معرفی نموده و می‌فرمایند: «... یکی از عیب‌هایش همین حافظه‌محوری است، به‌جای فکرمحوری. آموزش و پرورش ما حافظه‌محور است. بچه‌ها باید همین‌طور دائم محفوظات درست کنند» (مقام معظم

رهبری، ۱۳۸۷/۲/۱۲). مقام معظم رهبری محور تفکر و اندیشیدن را، هم در ماهیت تعلیم و هم در معلم و هم در متعلم (خروجی آموزش و پرورش)، مورد توجه قرار می‌دهد. ایشان در خصوص تعلیم، ملاک و شاخص تعلیم مطلوب و حقیقی را تعلیمی می‌داند که به جای اشغال کردن ذهن، سازنده ذهن و فعال‌کننده مغز باشد. ایشان در این زمینه می‌فرمایند: «تعلیم، کاری بسیار ظریف و دقیق است. تعلیم فقط این نیست که ما مجموعه‌ای از معلومات را در کاغذ بگذاریم و به دانش‌آموز بدهیم و بگوییم بخوان و بعد هم برهه‌ای از سال را معین کنیم تا بیايند امتحان دهند. این تعلیم حقیقی نیست. تعلیم باید طوری باشد که ذهن را بسازد و مغز را فعال کند» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۱/۴/۲۶). ایشان در ترسیم شاخص‌های معلم مطلوب نیز وی را کسی می‌داند که علاوه بر آموختن معلومات، فکر کردن را نیز به شاگردان بیاموزد، آنجاکه می‌فرمایند: «معلم، یعنی آن‌کسی که می‌تواند ... معلومات خوب را به کودک بیاموزد؛ فکر کردن را به کودک بیاموزد ...» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۷/۲/۱۵). مقام معظم رهبری همچنین، با اشاره به نقش معلم بیان می‌دارند: «معلم می‌تواند این نوجوان را، یا این کودک را به یک انسان عالم، فکور، دارای روح تحقیق، علاقه‌مند به تحقیق و پژوهش تربیت کند؛ یا یک انسان سطحی و بی‌علاقه به تعمق و بی‌علاقه به معلومات» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۹/۲/۱۵). مقام معظم رهبری در مقام بیان شاخص خروجی‌های آموزش و پرورش، اهل تفکر و اندیشه بودن را از شاخص‌های مهم آن برمی‌شمارند و می‌فرمایند: «ما می‌خواهیم خروجی این دستگاه عظیم، این ماشین بزرگ، یک خروجی باشد منطبق بر تفکر اسلامی. حالا آن انسان مطلوب جامعه اسلامی و انقلاب اسلامی و نظام اسلامی، چه خصوصیتی دارد؟ ... انسان طراز اسلامی را که توقع هست آموزش و پرورش او را تربیت کند، معرفی کنیم، این طور تعریف می‌کنیم که انسانی باشد با این خصوصیات: اولاً، مؤمن باشد؛ ایمان، اولین شرط است. ثانیاً، خردمند باشد؛ یعنی عقل را به کار بگیرد. «لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ»، در قرآن ببینید چقدر هست! ثالثاً، ... اندیشمند باشد؛ یعنی فکر کند. عقل فقط برای پیدا کردن راه‌های عملی زندگی نیست؛ عمده برای فکر کردن و اندیشیدن است، که این از دانشمند شدن مهم‌تر است. اگر بخواهیم دانشمندان خوبی داشته باشیم، باید اندیشمندان خوبی داشته باشیم» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۹/۶/۱۱). ایشان همچنین، در بیانات دیگری از تعبیری چون «خردورزی و مبتکر بودن» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۸/۲/۱۱)، «اهل فکر بودن، متفکر، اهل منطق بودن» (مقام معظم رهبری، ۱۴۰۲/۲/۱۲)، «اندیشه‌ورزی و یاد گرفتن فکر کردن» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۵/۲/۱۳)، «با ابتکار، متفکر، اهل تحقیق بودن» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۹/۲/۱۵)، به عنوان شاخص خروجی‌های نظام آموزش و پرورش یاد می‌کنند. یکی از نقاط برجسته دیدگاه مقام معظم رهبری در این زمینه، تأکید ایشان بر آموزش فکر از دوره کودکی است. ایشان تجربه و

اهتمام کشورهای پیشرفته در این زمینه را امری اساسی تلقی کرده و آموزش فلسفه برای کودک را امری مهم و ضروری می‌شمارند: «امروز در کشورهای پیشرفته مادی دنیا، یکی از کارهای اساسی و یک رشته مهم، تدریس فلسفه برای کودکان است ... برخی تصور می‌کنند فلسفه به معنای یک چیز قلمبه سلمبه‌ای است که یک عده‌ای در سنین بالا به آن توجه می‌کنند؛ این نیست. فلسفه شکل دادن فکر است، یاد دادن فهم کردن است ... اگرچه محتوا هم در همین فلسفه کودکان حائز اهمیت است، اما عمده، شیوه است؛ یعنی کودک از اول کودکی عادت کند به فکر کردن، عادت کند به خردورزی؛ این خیلی مهم است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۷/۲۰). در یک جمع‌بندی از دیدگاه مقام معظم رهبری درباره آموزش تفکر می‌توان گفت از نظر ایشان، آموزش بدون اندیشیدن و فکر کردن چیزی جز انباشت یک‌سری محفوظات نبوده و بدون آن، انسان قادر به نوآوری و حل مسائل زندگی نیست. از این‌رو، ایشان اندیشه را، هم در ماهیت آموزش و هم در معلم به عنوان عامل اصلی آموزش دهنده و هم در متعلمین به عنوان خروجی‌های نظام آموزش و پرورش، به مثابه یک شاخص اساسی مطرح و تأکید می‌کنند که این امر باید از همان اوان کودکی مورد توجه قرار گیرد. لذا معلم، هم خود باید اهل فکروری باشد، هم فکروری را از طرق مختلف به متربیّان خود آموزش دهد؛ تا آموزش او منجر به نوآوری و خلاقیت شود.

۳-۷. محور سوم: آموزش اخلاق

محور سوم در دیدگاه مقام معظم رهبری، آموزش اخلاق و رفتار است. ایشان برای اخلاق و تزکیه نفس در نظام تعلیم و تربیت، جایگاه ویژه‌ای قائل بوده و در سخنرانی‌های متعدد، با استناد به آیات قرآن، بر اهمیت آن تأکید کرده، آن را مقدم بر تعلیم معرفی کرده‌اند و می‌فرمایند: «به قدر تعلیم، یا شاید بیش از تعلیم، به تربیت بیندیشید. به جز در یک جا در قرآن که «یعلّمهم» جلوتر از «یزکّیهم» است، همه جا «یزکّیهم»، تزکیه بر تعلیم مقدم است؛ «یزکّیهم و یعلّمهم الكتاب و الحکمة» (جمعه، ۲؛ آل عمران، ۱۶۴). این شاید نشان‌دهنده آن است که تزکیه، جایگاه برتری دارد. مخاطبان خودتان را تزکیه کنید، تربیت کنید ...» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۹/۷/۱۴). ایشان در کلام دیگری به سیره پیامبر (ص) استناد کرده و اظهار می‌دارند: «پیغمبر اکرم انسان‌ها را به تزکیه، تصفیه و تربیت نفس دعوت کرد: «هو الذی بعث فی الأمّیین رسولاً منهم یتلوا علیهم آیاته و یزکّیهم و یعلّمهم الكتاب و الحکمة» (جمعه، ۲). تزکیه، شرط اول است ...» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۲/۷/۲). مقام معظم رهبری در بیانات گوناگون، ضمن تأکید بر تزکیه، پیامدهای علم بدون تزکیه را گوشزد کرده‌اند: «بدون تزکیه، علم هم ابزاری برای فساد، انحطاط، گمراهی و سقوط بشر خواهد شد؛ همچنان‌که می‌بینید، امروز در دنیا علم وسیله سقوط بشر است و از علم برای بهنجیرکشیدن ملت‌ها و دگرگون جلوه دادن حقایق و گرسنگی دادن به انسان‌ها، استفاده کرده‌اند» (مقام معظم رهبری،

۱۳۸۲/۷/۲). ایشان در کلام دیگری بیان می‌دارند: «آن علمی که ما می‌خواهیم، همراه با تزکیه است ... برای اینکه اگر تزکیه نبود، علم منحرف می‌شود. علم یک ابزار است، یک سلاح است؛ این سلاح اگر در دست یک انسان بدطینت، بددل، خبیث و آدم‌کش قرار بگیرد، جز فاجعه چیز دیگری نمی‌آفریند؛ اما همین سلاح می‌تواند در دست انسان صالح، وسیله دفاع از انسان‌ها، دفاع از حقوق مردم و دفاع از خانواده باشد. این علم را بایستی آن وقتی در دست گرفت، که با تزکیه همراه باشد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۹/۷/۱۴).

مقام معظم رهبری با فهم عمیق از آیات قرآن و لزوم عمل به آنها در امر تعلیم و تربیت و نیز درک جایگاه و نقش معلم در نظام تعلیم و تربیت معتقدند که معلم در کنار آموزش «دانش» و «فکر»، رسالت مهم دیگری نیز دارد و آن «آموزش اخلاق» است. از نظر ایشان، معلم ظرفیت عظیمی برای تأثیرگذاری اخلاقی دارد و عاملی بی‌بدیل در این زمینه است. بر همین اساس، در جمع معلمان می‌فرمایند: «عزیزان من؛ معلمان و معلمات عزیز! در سر کلاس، نه فقط درسی که شما می‌دهید، بلکه نگاهی که می‌افکنید، اشاره‌ای که می‌کنید، لبخندی که می‌زنید، اخمی که به‌رو می‌آورید، حرکتی که انجام می‌دهید و لباسی که می‌پوشید، بر روی دانش‌آموز اثر می‌گذارد. ما در مراجعه به خود، اگر عمیق‌ترین احساسات، عواطف و حالاتمان را ریشه‌یابی کنیم، در انتهای خط، یک معلم را مشاهده می‌کنیم. معلم است که می‌تواند ما را شجاع یا جبان، بخشنده یا بخیل، فداکار یا خودپرست، اهل علم، طالب علم و فهم و فرهنگ، یا منجمد و بسته و پایبند به تفکرات جامد بار بیاورد. معلم است که می‌تواند ما را متدین، باتقوا، پاکدامن، یا خدای‌ناکرده بی‌بندوبار بار بیاورد. معلم چنین نقشی دارد...» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۷/۲/۱۵). ایشان در بیان دیگری اظهار می‌دارند: «شما معلمان می‌توانید معلم دین و معلم اخلاق، و پرورش‌دهنده اخلاق در دانش‌آموز خودتان باشید. از این مسئله غفلت نکنید که تربیت کردن هم جزو کار شما است؛ و چه‌بهرتر که با نفوذ معلمی، با تأثیر روحی معلم بر متعلم، یک نقطه روشن و نورانی در قلب دانش‌آموز باقی بگذارید» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۷/۲/۱۲). مقام معظم رهبری در کلام دیگری به تأثیر اساسی معلم در شکل‌گیری شخصیت دانش‌آموزان اشاره نموده و می‌فرمایند: «شما معلم‌ها هستید که این شخصیت‌ها را شکل می‌دهید، پرداخت می‌کنید. صرفاً این نیست که در کلاس درس، دو کلمه شما بگویید و او یاد بگیرد؛ همه رفتار شما، حرکات شما، منش شما، اخلاق شما، به‌صورت مستقیم در این مخاطب گیر اثر می‌گذارد و او را شکل می‌دهد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۲/۱۸).

آنچه مهم است، چگونگی آموزش اخلاق و رفتار توسط معلم است. رهبر معظم انقلاب نه‌تنها به اصل تأثیرگذاری شگرف معلم در تربیت اخلاقی شاگردان اشاره می‌کنند، بلکه چگونگی این تأثیرگذاری را نیز مورد توجه قرار می‌دهند و در این زمینه می‌فرمایند: «معلم ... اخلاق و رفتار هم می‌آموزد؛ آموختن

رفتار و اخلاق از قبیل آموختن دانش نیست، که فقط انسان از روی کتاب بخواند؛ درس اخلاق را با کتاب نمی‌شود منتقل کرد، بیش از کتاب و بیش از زبان، رفتار مؤثر است؛ یعنی شما در داخل اتاق درس و میان دانش‌آموزان، با رفتار خودتان به آنها درس می‌دهید. البته با زبان هم باید گفت، باید نصیحت کرد؛ اما رفتار، تأثیر عمیق‌تری دارد، تأثیر همه‌گیرتری دارد. صادقانه بودن سخن را، رفتار انسان روشن می‌کند» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۳/۲/۱۷). ایشان به‌نحو ظریفی تأثیرگذاری معلم در قالب برنامه درسی پنهان را مورد توجه قرار می‌دهند. برنامه درسی پنهان، اصطلاحی کلیدی در تعلیم و تربیت، به‌ویژه حوزه برنامه‌ریزی درسی بوده و عبارت است از: «یادگیری‌های مقصود و غیرمقصودی که به‌طور ضمنی و غیرصریح، برای افراد حاصل می‌شود» (بناری، ۱۳۹۶، ص ۲۷). در واقع، از طریق برنامه درسی پنهان، به‌طور ضمنی، یک‌سری ارزش‌های اخلاقی به فرد منتقل می‌شود و رفتار اخلاقی در وی شکل می‌گیرد. ایشان بدون اینکه از اصطلاح «برنامه درسی پنهان» نام ببرند، نقش معلم در این زمینه را تبیین می‌کنند و می‌فرمایند: «خیلی از خصوصیات که او با رفتار خود، با اخلاق خود، با نحوه حرف زدن خود، با نحوه تعامل خود، به دانش‌آموز منتقل کرده است؛ در انسان باقی می‌ماند. گاهی انسان متوجه است، گاهی هم متوجه نیست؛ همه ما ندانسته در همان راهی حرکت می‌کنیم که بخش مُعظمی از آن را معلمین در نهاد ما قرار داده‌اند؛ این خیلی چیز مهمی است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۲/۱۸). ایشان همچنین بیان می‌دارند: «...معلم دارای اخلاق، پرورنده اخلاق در دانش‌آموز است. معلم منبع الطبع، معلم صبور، معلم متدین، معلم متین، این خصوصیات و خصلت‌ها را با رفتار خود به دانش‌آموز خود منتقل می‌کند، ولو یک کلمه هم در این زمینه‌ها حرف نزنند؛ این نقش معلم است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۶/۲/۱۷).

در یک جمع‌بندی و تحلیل از دیدگاه مقام معظم رهبری درباره‌ی محور آموزش اخلاق می‌توان گفت که ایشان محور آموزش اخلاق را در فرآیند آموزش از دو منظر مورد توجه قرار داده‌اند: یکی، به‌لحاظ اهمیت و جایگاه آن در مقایسه با تعلیم و دیگری، به‌لحاظ چگونگی ایفای نقش معلم در راستای تحقق این محور. ایشان با استناد به آیات قرآن و سیره پیامبر اکرم (ص) بر اهمیت اخلاق و تزکیه در فرآیند آموزش تأکید کرده و به‌لحاظ رتبی و جایگاه، آن را مقدم بر تعلیم معرفی کرده‌اند. ایشان در تحلیل این جایگاه و تقدم آن بر تعلیم، به ابزار بودن علم اشاره کرده و از آنجاکه ابزار، قابلیت آن را دارد که هم در جهت مثبت و سازنده به‌کار گرفته شود و هم در جهت منفی و مخرب، اخلاق را ضمانت اجرای به‌کارگیری درست و به‌جای علم معرفی می‌کنند. علاوه بر این، از پیامدهای علم بدون اخلاق و تزکیه، سخن به‌میان می‌آورند و پیامدهایی چون فساد، انحطاط، گمراهی و سقوط بشر، به‌زنجیر کشیدن ملت‌ها و دگرگون جلوه دادن حقایق را گوشزد می‌کنند. از منظر دوم، معلم را عامل اصلی و محوری تحقق این محور معرفی کرده و به تبیین نقش معلم

در این زمینه می‌پردازند، منش و رفتار معلم را عنصر اصلی و محوری «آموزش اخلاق» به دانش‌آموز معرفی می‌کنند و بدون اسم بردن از اصطلاح برنامه درسی پنهان، در حقیقت، آن را مکانیزم مطمئن و مؤثر برای انتقال اخلاق به دانش‌آموزان تلقی می‌کنند.

۸. رابطه محورهای سه‌گانه آموزش با یکدیگر

بنابر آنچه در توصیف و تبیین محورهای آموزش مطلوب بیان شد، این سه محور، رابطه وثیق و تعاملی با یکدیگر دارند. از طرفی، «دانش» موضوع و بستر تحقق «فکر و اندیشیدن» است و در مقابل، فکر و اندیشه به اتقان و عمق‌بخشی به دانش می‌انجامد و زمینه تولید دانش جدید را فراهم می‌سازد. از سوی دیگر، دانش با اخلاق و تزکیه نیز رابطه‌ای وثیق و تفکیک‌ناپذیر دارد. مقام معظم رهبری با استناد به آیات و روایات، بر همراهی و تفکیک‌ناپذیری این دو تأکید کرده و معتقدند که معلم هنگام آموزش دانش، به‌طور ضمنی، اخلاق و رفتار را به شاگردان منتقل می‌کند و شاگردان، به‌طور قهری و حتمی تحت تأثیر منش و رفتار معلم قرار می‌گیرند؛ چه‌بسا معلم به تأثیرگذاری رفتاری و اخلاقی خود واقف نباشد و این فرآیند تأثیرگذاری، در قالب «برنامه درسی پنهان» محقق گردد. علاوه بر ارتباط محور دانش با فکر و اخلاق، دو محور فکر و اخلاق نیز با یکدیگر در ارتباط هستند؛ چراکه تفکر، زمینه رشد اخلاقی متعلمان را فراهم می‌سازد و آنان را به بروز رفتارهای نیک و اخلاقی دعوت و تشویق می‌کند و از سوی دیگر، تزکیه نفس و طهارت باطن می‌تواند بستر فکر صحیح را در انسان فراهم آورد.

۹. نتیجه‌گیری

مقام معظم رهبری به‌عنوان فردی که سال‌ها در سطوح عالی جمهوری اسلامی مدیریت دارند و شخصیتی عالم و اسلام‌شناس که خود مربی و معلم جامعه است، با اشراف به مبانی دینی، تسلط بر منابع اسلامی و درک عمیق از نقش و جایگاه معلم در نظام تعلیم و تربیت، برای آموزش مطلوب، سه محور اساسی: «آموزش دانش»، «آموزش فکر» و «آموزش اخلاق» را معرفی می‌کنند که در نظام تربیت رسمی توسط معلمان باید مورد توجه قرار گیرد. آنچه در وضعیت کنونی نظام تعلیم و تربیت رسمی، بیشتر رایج و حاکم است، تمرکز بر «آموزش دانش» و حافظه‌محوری است؛ اما ایشان با درک عمیق از آموزش مطلوب، در یک دیدگاه ابتکاری و نوآورانه، دو محور دیگر، یعنی «آموزش فکر» و «آموزش اخلاق» را مورد توجه قرار داده و برای هر محور، نکات مهم و کلیدی را بیان کرده‌اند. ایشان ضمن مهم و ضروری دانستن «آموزش دانش»، بر دو ویژگی اساسی یعنی ضرورت نافع بودن محتوا و گره‌گشایی آن از زندگی انسان و نیز هماهنگ بودن آن با انگیزه و علاقه متعلم تأکید کرده‌اند. محور دیگر، «آموزش فکر» است. اضافه شدن

«آموزش فکر» به «آموزش دانش»، نتایج و دستاوردهای مهم و گسترده‌ای در نظام تعلیم و تربیت در پی دارد: نخست اینکه، دانش را اتقان می‌بخشد و آموزش را از وضعیت سطحی‌نگری، به عمق‌نگری و ژرف‌اندیشی می‌رساند و داشته‌های متعلم را از صور ذهنی و انباشت اطلاعات، به سرمایه‌های وجودی برای وی مبدل می‌سازد. ثانیاً، اهتمام به محور فکر در آموزش، زمینه خلاقیت و نوآوری و تولید دانش جدید را فراهم می‌سازد و متعلم در پرتو آن، به جای یک عنصر «مصرف‌کننده» صرف، به عنصری «تولیدکننده» تبدیل می‌شود و پویایی و نشاط علمی، شاخصه دائمی وی می‌گردد. مقام معظم رهبری، فکر محوری و آموزش آن را در ارکان اصلی تعلیم، یعنی «معلم»، «متعلم» و «محتوا» مورد توجه قرار داده و معلم و محتوای مطلوب را، معلم و محتوایی می‌داند که اثر آن بر انگیزختن و شوراندن فکر و اندیشه در متعلم باشد و در نهایت، خروجی نظام آموزش و پرورش را افرادی خلاق، فکور و ژرف‌اندیش تربیت کند. نکته قابل توجه در مؤلفه فکر، توجه و اهتمام ایشان به آن از همان اوان کودکی است، تا یادگیرندگان از همان ابتدا از حافظه محوری صرف فاصله بگیرند و پایه‌های اندیشه و اندیشیدن در بنای یادگیری آنان شکل گیرد و این وضعیت در خلال دوره تحصیل ادامه یابد و در نهایت، خروجی‌هایی داشته باشد که نه تنها «دانشمند» که «اندیشمند» باشند. محور سوم آموزش مطلوب از منظر مقام معظم رهبری، «آموزش اخلاق» است. ایشان با استناد به آیات و روایات، جدایی‌ناپذیری تعلیم از تزکیه و اخلاق را اثبات کرده و دانش بدون اخلاق را نه تنها سودمند ندانسته، بلکه از آن به سلاحی مخرب و گمراه‌کننده یاد کرده‌اند، که ضرر آن به مراتب بیش از نفعش خواهد بود. نکته مهم در این محور، قهری و حتمی بودن تأثیرات معلم در منش و رفتار اخلاقی متعلمین است، که در قالب «برنامه درسی پنهان» تحقق می‌یابد و شاگردان به طور ضمنی و غیر محسوس تحت تأثیر منش و اخلاق معلم قرار می‌گیرند. از آنچه گفته شد، آشکار می‌شود که تحول در نظام آموزش و پرورش رسمی کشور، امری ضروری است. این تحول باید در کنار آموزش دانش بر دو محور اساسی «فکر محوری» و «اخلاق‌مداری» آنگونه که شایسته و بایسته است، متمرکز شده و ساختار و فرایند نظام تعلیم و تربیت رسمی کشور به گونه‌ای طراحی و عملیاتی گردد، که سه محور آموزش از منظر مقام معظم رهبری، به نحو مطلوب در آن محقق شود. برای عملیاتی شدن این دیدگاه، ضروری است: اولاً، رسالت و نقش معلم در نظام آموزش و پرورش، متناسب با محورهای ذکر شده، بازتعریف گردد و برنامه تربیت معلم متناسب با این دیدگاه طراحی شود. ثانیاً، بعد از انجام یک سری مطالعات و پژوهش‌ها در چگونگی تحقق فکر محوری و اخلاق‌مداری در آموزش معلم، سازوکارها و بسترهای لازم برای تحقق این امر در نظام آموزش و پرورش رسمی کشور فراهم گردد. ثالثاً، توجه به آموزش مطلوب و محورهای اساسی آن، از همان مقاطع اولیه تعلیم و تربیت رسمی باشد.

— منابع —

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

ابری، لیلا (۱۴۰۲). تحول‌سازی در تعلیم و تربیت با نگاهی به اندیشه‌های امام خامنه‌ای. در: هشتمین تهران: کنفرانس بین‌المللی علوم تربیتی، روانشناسی، مشاوره، آموزش و پژوهش.

احسانی، محمد (۱۴۰۳). نظام تربیتی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای. قم: نشر المصطفی.

الهی‌زاده، مریم؛ رحمانیان، زاهده (۱۳۹۷). بررسی و تحلیل آموزش مطلوب از دیدگاه اسلام. مطالعات علوم اسلامی/انسانی، ۴(۱۵)، ص ۷۴-۶۹.

بناری، علی همت (۱۳۹۶). برنامه درسی پنهان با نگاهی به دیدگاه اسلام. قم: نشر المصطفی.

بیات، رضا؛ خسروبیگی، حدیث (۱۴۰۲). تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای. در: بوشهر: اولین همایش بین‌المللی معلمان برتر و مدارس پیشرو در هزاره سوم.

تمیمی آمدی، عبد الواحد (۱۴۱۰ق). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دارالکتاب الاسلامی.

جمعی از نویسندگان (۱۳۸۹). رهیافتی به منظومه فکری حضرت امام خمینی و رهبر معظم انقلاب در حوزه فرهنگ و تربیت. قم: انتشارات جامعه المصطفی العالمیه.

حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۴). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: سمت.

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۸/۲/۱۱). بیانات در دیدار با معلمان و فرهنگیان. قابل دسترسی در:

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=42410>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۹/۶/۱۱). بیانات در ارتباط تصویری با رؤسا و مدیران آموزش و پرورش. قابل دسترسی در:

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=46388>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۶/۲/۱۲). بیانات در دیدار با معلمان. قابل دسترسی در:

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3380>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۷/۲/۱۲). بیانات در دیدار معلمان استان فارس. قابل دسترسی در:

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3428>

خامنه‌ای، سید علی (۱۴۰۲/۲/۱۲). بیانات در دیدار با معلمان سراسر کشور. قابل دسترسی در:

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=52723>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۵/۲/۱۳). بیانات در دیدار معلمان و فرهنگیان. قابل دسترسی در:

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=32970>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۹/۷/۱۴). بیانات در دیدار نخبگان جوان. قابل دسترسی در:

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=10233>

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۷/۲/۱۵). بیانات در دیدار جمعی از کارگران و معلمان. قابل دسترسی در:

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2943>

- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۹/۲/۱۵). *بیانات در دیدار جمعی از معلمان سراسر کشور*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=9327>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۳/۲/۱۷). *بیانات در دیدار با معلمان و فرهنگیان سراسر کشور*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=26342>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۶/۲/۱۷). *بیانات در دیدار با معلمان و فرهنگیان*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=36431>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲/۲/۱۸). *بیانات در دیدار جمعی از فرهنگیان*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=22515>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۷/۲/۱۹). *بیانات در دانشگاه فرهنگیان*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=39542>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۲/۷/۲). *بیانات در دیدار با کارگزاران نظام*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3196>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۱/۷/۲۰). *بیانات در دیدار معلمان و اساتید دانشگاه‌های خراسان شمالی*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21153>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۱/۴/۲۶). *بیانات در دیدار جمعی از مسئولان وزارت آموزش و پرورش*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3130>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۸/۵/۲۷). *بیانات در دیدار اقصای مردم در نیمه شعبان*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3644>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۸/۴/۲۹). *بیانات در سالروز عید سعید معبث*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=7435>
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶ق). *المفردات فی غریب القرآن*. تحقیق: صفوان عدنان داودی. دمشق: دارالقلم.
- زارع، غلامرضا (۱۳۹۰). بررسی و مطالعه دیدگاه‌های تربیتی مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای و کاربرد آن در برنامه‌ریزی درسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور تهران.
- سلیمان‌پور عمران، محبوبه (۱۴۰۱). رابطه نظام آراستگی فضای آموزشی و احساس تعلق به مدرسه. پژوهش‌های یاددهی و یادگیری، ۱۷(۷۱)، ص ۱-۱۷.
- سیف، علی اکبر (۱۳۸۰). *روانشناسی پرورشی (روانشناسی یادگیری و آموزش)*. تهران: مؤسسه انتشارات آگاه، ویراست پنجم.
- شریعتمداری، علی (۱۳۷۴). *رسالت تربیتی و علمی مرکز آموزشی*. تهران: سمت.
- طاهری‌زاده، مریم؛ عزت‌پور، مهدیه (۱۳۹۹). *اصول و روش‌های تربیتی و اخلاق اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای*. در: تهران: هفتمین همایش علمی پژوهشی توسعه و ترویج علوم تربیتی و روانشناسی ایران.
- طیبی، مسلم (۱۴۰۲). *الگوی تفکر از منظر آیت‌الله خامنه‌ای*. قم: نشر معارف.
- فاریابی، مهدی؛ کمالی، نقی؛ داودی، رسول (۱۳۹۹). اثربخشی سند تحول در سطح مدرسه از منظر بومی در مدل مدرسه محوری. اندیشه‌های نوین تربیتی، ۱۶(۴)، ص ۱۵۳-۱۸۶.

- فرقانی، محمود (۱۳۹۶). ویژگی‌های آموزش و پرورش مطلوب قرن ۲۱ بر مبنای مفروضات فلسفی نظریه‌های پایداری و پیشرفت‌گرایی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه پیام نور.
- معین، محمد (۱۳۸۵). فرهنگ معین. تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ سی‌وسوم.
- ملکی، حسن (۱۴۰۳). درآمدی بر نظریه تعلیم و تربیت در بیانات حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. انتشارات انقلاب اسلامی.
- میرمرادی، سیده سمیه (۱۳۹۷). راهکارهای طراحی طبیعت محور فضاهای آموزشی دوره ابتدایی برای تحقق اهداف برنامه درسی ملی. پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۵(۲۹)، ص ۱۰۹-۱۳۱.
- نامداری پژمان، مهدی (۱۴۰۳). مدرسه تراز از منظر اسناد تحولی نظام تعلیم و تربیت: در جستجوی الگوی مطلوب. علوم تربیتی از دیگاه اسلام، ۱۲(۲۵)، ص ۳۵-۵.
- نقیب‌زاده، میرعبدالحسین (۱۳۸۴). فلسفه آموزش و پرورش. تهران: نشر قلم.